

LORENZOVA A FROMMOVA TEÓRIA ĽUDSKEJ AGRESIVITY¹

TEODOR MÜNZ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

MÜNZ, T.: Lorenz's and Fromm's Theory of Human Aggression *Filozofia* 46, 1991, No. 6, p. 513—524.

With Lorenz the human aggression within the species is biologically and instinctively determined. It originated through turning inter-species aggression towards the species itself. This aggression can not be suppressed, it can only be calmed down and drained away — by sport activities, by arts, science and humor. With Fromm, on the other hand, only the defensive part of the aggression within the species is instinctively determined and as such it is not generated in an endogenous, instinctive and rhythmical way — contrary to Lorenz, who argues that all human aggression is generated in that way. It is the offensive aggression with its psychical-social reasons, which is destructive. Nevertheless, under favourable social conditions both kinds of aggression can be regulated so that neither would be manifested.

Človek je agresívny tvor. Tento fakt si overujeme azda každodenne v našej individuálnej i spoločenskej, najmä politickej skúsenosti. Práve toto storočie a práve tento občiansky rok (1991) nám až v príliš hojnej miere poskytujú príklady často krvavej ľudskej agresivity. Najhoršie je, že človek tu prenasleduje, trápi, mučí a zabíja príslušníkov vlastného druhu. Takto sa aj touto vlastnosťou vydeľuje zo živočíšnej ríše, žiaľ, nielen na neprospech svoj, ale života vôbec, ktorý môže pri svojej dnešnej technickej úrovni úplne vyhubiť.

Preto je pochopiteľné, že ľudská agresivita je predmetom sústreďeného vedeckého bádania a politologických, kulturologických, filozofických a iných úvah. Hlavná otázka, ktorá sa pritom rieši, znie: Je ľudská agresivita vrodená, inštinktívne podmienená, neodstrániteľná a musíme sa s ňou zmieriť a iba ju len nejako ovládať, aby sme sa navzájom nevyhubili, alebo je získaná, vonkajškovo podmienená, a teda ľahšie ovlá-

¹ Upravená prednáška, ktorú mal autor v Slovenskom filozofickom združení vo februári 1991.

dateľná, prípadne aj odstrániteľná? Na obidve tieto otázky jestvujú kladné, teda navzájom si protirečiacie odpovede. Uvediem obidve a z množstva autorov sa zameriam predovšetkým na dvoch, ktorých pokladám za najkompetentnejších: na Konrada Lorenza, zakladateľa etológie čiže teórie správania sa živočíchov vrátane človeka, ovplyvneného Darwinom a Freudom, a na Ericha Fromma, najznámejšieho reprezentanta Frankfurtskej školy, zakladateľa sociálnej psychológie, presnejšie povedané sociálnej psychoanalýzy, ovplyvneného tiež Freudom, ale aj Marxom. Prvý odpovedá kladne na prvú, druhý na druhú otázku a kritizuje prvého. Najprv teda o etológiu.

Etológia nevznikla kvôli skúmaniu správania človeka a tzv. humánna etológia je len akýmsi dodatkom a dôsledkom zvieracej etológie, hoci, pochopiteľne, pre človeka najzaujímavejším. Zistilo sa totiž, že pre zvieracie druhy sú typické nielen ich anatomické a morfológické znaky, ktoré sa ako jediné charakteristické uvádzali donedávna, ale rovnako aj ich správanie. Každý druh bol vo svojej dlhej vývinovej histórii nútený správať sa určitým, pre seba špecifickým spôsobom, ktorý mu umožňoval v jeho podmienkach prežiť a ktorý sa odovzdával z generácie na generáciu, až sa napokon stal dedičným, inštinktívne podmieneným a druhovo typickým. Ba podľa Lorenza niekedy len správanie, a nie občas problematické anatomicko-morfológické znaky, pomáha zaradiť živočích k určitému druhu.

Takýmito inštinktívne podmienenými formami správania sú lietanie, skákanie, plávanie, hryzenie, ťobanie a iné, ešte oveľa detailnejšie formy. Takmer každý typický pohyb zobáka u vtákov, kŕmených v hniezde, spôsob vkladania im potravy do hltana — to všetko je inštinktívne podmienené. Celé druhovo-typické správanie živočích je takto predeterminované a ani etológia nementí veľa na Descartovom názore, že zviera je stroj: naprogramovaný stroj, môžeme dnes dodať. Lorenz hovorí o celom parlamente alebo orchestri inštinktov, ktoré ovládajú živočích, často aj viaceré inštinky naraz a protikladne, ako napríklad strach a agresivita. Medzi mnohými malými inštinktami sa však vynára tzv. veľká štvorica: inštinkt prijímania potravy čiže hladu, rozmnožovania čiže sexuality, ďalej strachu a agresivity. Veľkými sa nazývajú nielen preto, lebo sú základné, ale aj preto, že sú všeobecné. Charakterizujú celú živočíšnu, ba čiastočne aj rastlinnú ríšu, človeka nevynímajúc.

Ako pracujú inštinky? Endogénne, spontánne a rytmicky, odpovedá Lorenz. Inštinkt je energia, ktorú vytvára nervová sústava a ktorá sa postupne hromadí a chce sa vybiť. Živočích je puďený hľadať si primeraný vonkajší kľúč reakcie, ktorý, keď ho nájde, odomkne spúšťací mechanizmus, energia sa vybije, živočích sa uspokojí, aby sa po určitom čase začal celý proces znovu. Takto pracuje aj v človeku inštinkt hladu, sexuality, ale aj agresivity. Známy je príklad Lorenzovej tety, ktorý sám uvádza. Táto stará dáma mávala slúžky. Každú novú nazývala zo začiatku perlou a pokladala ju za jedine pravú. Po čase začala nachádzať na nej nedo-

statky, potom chyby, nenávideniahodné vlastnosti, až ju napokon po veľkom výstupe na hodinu prepustila. Ďalšia slúžka bola zase perlou a všetko sa opakovalo.

Lorenz však dobre vie, že nie každá ľudská agresivita je takáto nevinná. Vynára sa otázka, načo má živočích, a zvlášť človek, rozumný tvor, agresivitu, čomu slúži, na čo je vôbec dobrá. Musí byť na niečo dobrá, hovorí darwinista Lorenz, lebo dvaja hlavní konštruktéri vývoja, tupejšia mutácia, ale najmä bystrejšia selekcia, by nepripustili, aby nejaký inštinkt živočíchovi len škodil. Navonok to síce tak vyzerá, lebo si všímať len negatívne prejavy agresivity, no ona má aj pozitívne, pre druh užitočné vlastnosti, a to aj u človeka. U každého druhu existuje v podstate dvojaká agresivita: medzidruhovú a vnútrodruhovú. Prvá ukáza inštinkt hladu a nie je zvlášť zaujímavá. Jeden druh musí zabíjať druhý, aby sa uživil. Druhá má pozitívnu funkciu vnútri druhu. Akú?

Podľa Lorenza viacnásobnú. Vyvoláva konkurenčný boj v životne dôležitých oblastiach zvieracej i ľudskej činnosti, odpudzuje živočíchov navzájom od seba a rozptyľuje ich po rôznych revíroch, aby sa všetky uživil. Na malej dedine sa uživí povedzme jeden holič, jeden krajčír, nie však už piati. Nastane konkurenčný boj a štyria si musia hľadať obživu inde. Tak sa ľudstvo rozptýlilo od pólu k pólu. Ďalej, ako je známe, vnútri druhu bojujú samce o samicu. Víťaz zabezpečuje nielen najzdatnejšie potomstvo, ale aj jeho najspoľahlivejšiu ochranu. Ten, kto sa stará o mláďatá, či už otec alebo matka, je v tom čase veľmi agresívny aj voči potenciálnym nepriateľom. Napokon ochrane slabších vnútri druhu slúžia aj hierarchizačné boje. Každý jednotlivec si podľa svojej sily a schopností nachádza v skupine svoje miesto, poslúcha nadriadených a diriguje podriadených. Panuje tu rivalita, ba až nepriateľstvo, ale napokon celá táto sociálna hierarchizácia slúži ochrane slabších. Pritom najschopnejší, ktorí sú celkom hore, nemusia byť fyzicky najzdatnejší, ale napríklad najskúsenejší. U paviánov vedie skupinu starý, slabý, ale skúsенý samec, ktorý ju vie zachrániť aj pred levom.

Tento posledný prípad naznačuje, že podobne by to mohlo byť aj u ľudí. Lorenz však okrem prvého bodu paralely s človekom neuvádza; aspoň nie vo svojom hlavnom diele *Takzvané zlo*.

Taký je teda podľa Lorenza pozitívny význam vnútrodruhej agresivity. Táto palica má však aj druhý koniec, negatívnu stránku. Prečo by pri uvedených súbojoch nemohlo dôjsť aj k zabíjaniu sokov a tak k oslabovaniu druhu? Mohlo by dôjsť, ale dochádza len výnimočne, hovorí Lorenz, lebo vývoj vytvoril v rámci tzv. zákona zachovania druhu zábrany proti zabíjaniu a sublimoval škodlivé účinky vnútrodruhej agresivity na neškodné úkony. Tak ako vývinový tlak vytvoril inštinkt agresivity, ten istý tlak druhým inštinktom potláča jeho škodlivé vnútrodruhovú účinky. Najmä zvieratá s nebezpečnými prirodzenými zbraňami, ako sú zobáky, tesáky, pazúry, jedy, mohli by sa pri súbojoch ľahko vyhubiť, no nerobia to. Vlk víťaziaci nad druhým vlkom nepresekne jeho krčnú tep-

nu, ako to urobí liške, jeleňovi, ale keď porazený vlk urobí tzv. gesto pokory a ponúkne víťazovi svoj krk, tento sekne do prázdna, čím sa boj končí. Súboj štrkáčov by sa podľa I. Eibl-Eibesfeldta, Lorenzovho žiaka a spolupracovníka, mohol veľmi rýchlo skončiť, keby sa navzájom poštípali. Neurobia to však, bojujú podľa určitých pravidiel, útočia na seba vztyčenými hlavami, víťaz nakoniec pritlačí na chvíľu hlavu porazeného k zemi a rozídu sa.

Slovom, zvieratá si vypestovali zábrany, ktoré len zriedka zlyhávajú, a ako hovorí Lorenz, preorientávajú vnútrodrohovú agresivitu na neškodné úkony. Jednou z foriem tejto preorientácie je aj tzv. ritualizácia, symbolizácia. Je to inštinktívne správanie, ktoré napodobňuje pôvodné agresívne správanie, ale má iný význam. Dá sa tiež povedať, že je to zmena pôvodného správania na iné, navonok podobné, funkčne však odlišné. Napríklad sú známe tance dvorenia u vtákov, ktorými sa samec uchádza o samicu. Prebiehajú podľa určitých pravidiel a sú to ritualizované úkony tlšiacie agresivitu, z ktorej sa vyvinuli. Samec bol pôvodne voči samici agresívny, u niektorých korálových rybičiek ju dodnes za určitých okolností zabíja, a z okolností, kombinovanej so zábranami, sa vyvinulo dvorenie. Samec tancuje okolo samice, približuje sa k nej (útok), vzdiaľuje sa od nej (zábrana) a predvádza sa jej, našuchoruje perie, čo inak používa v boji so sokom, robiac sa väčším a strašnejším. Samici to však teraz imponuje a vyvoláva to jej poddajnosť.

Ako je to však u človeka?

Popri všetkých rozdieloch, ktoré vidí Lorenz medzi zvieratom a človekom, tvrdí, že veľká štvorica pudov ovláda i človeka, no že práve vnútrodrohová agresivita je pre neho zvlášť nebezpečná. Aj u neho má síce aj pozitívny význam a aj on ju preorientúva, ritualizuje, ale napriek tomu ho môže aj zahubiť, pretože nemá zábrany, ktoré ostatným živočíchom nedovoľujú zabíť príslušníka vlastného druhu. Človek ho od nepamäti zabíja. Ako k tomu došlo?

Keď sa vraj človek natoľko vyvinul, že sa vedel ubrániť proti vyhľadovaniu, zamrznutiu a ohrozeniu veľkými šelmami, medzidruhová agresivitu už nepotreboval. Jej inštinkt sa však nestratil a človek obrátil celú jeho energiu proti vlastnému druhu. Nanešťastie nemal zábrany, lebo ich nemali ani jeho predkovia, keďže boli bylinožravci a neboli si navzájom nebezpeční ako šelmy, hady. Človek sa takto zrazu obrátil proti druhému človeku a mohol ho aj zabíť. Akési zábrany sa v ňom ozývali, hoci nie spoľahlivo a tiež len v minulosti, keď bojoval s nepriateľom zoči-voči. Vtedy mohol porazený odhodiť zbraň, zdvihnúť ruky nad hlavu, padnúť na kolená, rozplakať sa a súcitný víťaz mu mohol darovať život. V dôsledku vývoja vedy a techniky sa situácia zhoršuje. Pilot, ktorý nedokáže dať facku dieťaťu, spokojne sype na mestá koberce bômb a nemilosrdne zabíja, lebo nevidí, akú hrôzu spôsobuje. Ľudstvo má dnes podľa Lorenza všetky objektívne i subjektívne podmienky na to, aby sa vyhubilo.

Prirodzene, Lorenz hľadá východisko z tejto situácie, no jeho vlast-

né stanovisko k agresivite mu veľa možností nedáva. Veď človek je vraj agresivitou tak skrz-naskrz preniknutý, že ju treba hľadať aj tam, kde vidíme na prvý pohľad jej pravý opak. Smiech je podľa neho len preorientovaná agresivita. Pri srdečnom smiechu ceríme zuby a krčíme líca rovnako ako pri zúrivosti. Napokon aj láska ako citový vzťah, a nie inštinktívna sexualita, ktorá nemusí mať s láskou nič spoločné, je vraj možná len u bytostí, ktoré sú schopné silnej vnútroduhovej agresivity a osobných zväzkov, napríklad u husí a u ľudí.

Akú terapiu navrhuje teda Lorenz? Takú, na akú mu poukazuje sama ľudská prirodzenosť, videná jeho očami. Človek koriguje nedostatočnosť alebo slabosť svojich zábran mravnými direktívami, pri ktorých mu rozum vedome nariaďuje to, čo zvieratám inštinktívne nariaďujú zábrany slúžiace zákonu zachovaniu druhu. Preto ak sa človek správa mravne, zvieratá sa správajú len mravne — analogicky. Tak zákon zachovania druhu im nariaďuje: nezabíjaj! (t. j. príslušníkov vlastného druhu) a ony ho poslúchajú, lebo nemôžu inak. Lorenzov žiak W. Wickler napísal veľmi zaujímavú knihu *Biológia Desatora*, kde ukazuje, že už u vyššie vyvinutých zvierat nachádzame akési analógie so starozákonnými desiatimi božími prikázaniami, ba viacerí etológovia vtipne, neviem pokiaľ aj výstižne, poukazujú na to, že u zvierat nachádzame aj prejavy bontónu, dobrého spoločenského správania sa, o ktorom sme si mysleli, že je len ľudskou výsadou a ktorého biologickou funkciou je vraj tíšť prípadnú agresivitu druhého. Ak kormorán musí doniesť hniezdiacej samici aspoň vetvičku, ktorú ona vpletie do hniezda, tak ľudský návštevník musí doniesť pri príchode do cudzej domácnosti kyticu. Funkcia obidvoch darov je rovnaká: tíšť vzbudenú agresivitu pri vstupe do cudzieho revíru. Ale to len mimochodom.

Lorenz teda doporučuje vychovávať mravných ľudí, no dobre vie, že mravnosť ako rozumová činnosť je proti inštinktívnej agresivite zväčša slabá zbraň. Preto sa dožaduje aj rôznych pretransformovávajúcich a ritualizujúcich úkonov, medziiným predovšetkým športu. Aj s jeho analógiou sme sa stretli už u zvierat — v spomínanom súboji štrkáčov — a aj ním sa vraj môže ľudská agresivita v medzinárodnom merítku nekrvavo odreagovávať a prispievať tak ku zbližovaniu ľudí. Je príznačné, že starí Gréci nesmeli počas olympijských hier viesť žiadne vojny. Lorenz ďalej doporučuje ako zbližovadlá umenie, vedu, ako aj všeludské hodnoty, zoznamovanie sa ľudí, národov, jednotlivcov. Vojak vraj nevystrelí na nepriateľa, ak nie je anonymný, ak sa s ním osobne pozná. Doporučuje aj smiech, humor, ktorý odľahčuje, uvoľňuje, združuje.

Svoju stručnú informáciu o Lorenzovi by som skončil azda jeho najznámejším a najmnohovravnejším výrokom z jeho hlavného diela *Takzvané zlo*: Dlhो hľadaným medzičlánkom medzi zvieratom a vskutku ľudským človekom sme my! Ozajstný človek teda ešte len príde. Sme síce vraj posledným výkrikom vývoja, ale nie jeho posledným slovom. Toto posledné slovo sa však povedať nemusí. Závisí to od nás.

Teraz by som pristúpil k analýze Frommových názorov. Ak Lorenz zasvätil svoj život skúmaniu zvierat a len dodatočne aj človeka, u Fromma to bolo naopak. Preto Lorenzovi aj vyčíta, že bol síce bezpochyby odborníkom vo výskume nižších zvierat, ale že jeho vedomosti o človeku nepresahovali vedomosti priemerného občana. Vskutku, keď si všimneme Frommovu diferencovanú, Freudovu a jeho vlastnými výskumami obohatenú analýzu psychosociálnych javov, ktoré Lorenz často odbavuje paušálne a povrchovo, dáme mu asi za pravdu. Fromm ďalej Lorenza kritizuje za to, že agresivitu chápe ako osud človeka, s ktorým sa dá len málo manipulovať. Svojím inštinktivistickým chápaním agresivity kodifikoval vraj len bežný názor, že človek je od prírody agresívny, že vojny musia byť a že s agresivitou sa treba naučiť žiť. Naproti tomu je Fromm presvedčený, že agresivita nie je vrodená, aspoň nie deštruktívna, tá, ktorá nás najviac trápi, že je len zvonku podmienená a že podmienky sa dajú odstrániť. Fromm popudzuje na Lorenzovi vcelku najviac to, že človeka ešte stále dosť nechápe ako špecifického tvora, odlišného od zvierat, na charaktere ktorého sa podstatne podieľa spoločensko-ludské prostredie, v ktorom žije, a že aj v spoločnosti ho poníma ako determinovaného predovšetkým biologicky.

Podľa Fromma, keď sa človek relatívne vydělil z prírody, stratil z veľkej časti aj inštinkty. Má ich síce — hlad, sexualita, defenzívna agresivita —, no sú oslabené a týkajú sa predovšetkým jeho fyziologickej stránky, kým jeho špecificky ľudskú, psychosociálnu stránku, jeho existenciálne potreby ovládajú oveľa viac, sociologické faktory, ktorými sú predovšetkým vášne, podnecujúce mnohé jeho záujmy. Vášne sú špecificky ľudské danosti, v ostatnej živočíšnej ríši sa s nimi nestretávame a ich ukávanie, prípadne budenie alebo tliesenie je podľa Fromma hlavnou náplňou ľudskej činnosti. Neslúžia udržaniu života ako inštinkty, sú oveľa rozmanitejšie, sú menlivé, ovládajú však človeka, vedú ho tam alebo onam a prejavujú sa vo všetkých oblastiach jeho činnosti: v umení, náboženstve, vo vede, tak ako aj v každodennej praxi. Patria sem túžba po láske, nežnosti, slobode, ale aj slávybažnosť, mocichtivosť, hrabivosť, lakomosť, pomstychtivosť, aj sadizmus, masochizmus, narcizmus, deštruktivita a iné. Už z tohto vidíme, že niektoré sú biofilné, iné nekrofilné, ako ich delí Fromm. V tomto delení je závislý od Spinozu, čím sa nijako netají; Spinoza prvý podrobil vášne psychologicko-filozofickej analýze a zaradil ich pod radosť a smútok.

Fromm teda nechce byť v protiklade k biologovi Lorenzovi sociológom, ale sociobiológom. S dispozíciami k vášňam ako k intenzívnym a trvalejším citom sa podľa neho človek rodí. Sú to formy, ktoré dostávajú podľa spoločenských okolností rôznu obsahovú náplň. Podieľajú sa aj na vytváraní ľudského charakteru, teda akejsi relatívne pevnej individuálnej a kolektívnej formy správania. Človek zbavujúci sa inštiktov nemohol totiž zostať bez opory, ale vytvoril si charakter, svoju „druhú prirodzenosť“, špecifickú štruktúru, organizujúcu a usmerňujúcu jeho ži-

votnú energiu. Bez nej by bolo jeho správanie sa rozmazané, roztečené, nedisciplinované a spoločensky nepoužiteľné. Preto je u Fromma dôležitý sociálny charakter, typický pre určitú spoločenskú skupinu alebo pre celú spoločnosť, jej kultúru. Sociálny charakter z veľkej časti formuje individuálny charakter členov spoločnosti, ktorí sa potom vedú v nej orientovať. On sám je formovaný hodnotami, záujmami, potrebami tejto spoločnosti. Pomáha jej v daných podmienkach prežiť, dáva jej orientačný rámec, ku ktorému patrí jej umenie, náboženstvo, filozofia, veda, azda celá kultúra. Odovzdáva sa z generácie na generáciu, pričom sa, prirodzene, mení.

Podľa Fromma možno teda charakter chápať ako „ľudskú náhradu za chýbajúci zvieračí inštinkt“ (1, s. 255).

Vášne, záujmy budí teda v človeku predovšetkým spoločnosť. Ona ho formuje a deformuje, vychováva biofilov a nekrofilov, zdravých ľudí i neurotikov.

Ako je to teda podľa Fromma s ľudskou agresivitou? Venuje sa len vnútroduhovej a delí ju na dva druhy: na defenzívnu, ktorú nazýva aj pozitívnu, a na ofenzívnu, nazývanú aj deštruktívnou. S týmto delením sa u Lorenza nestretávame. Podľa Fromma len prvá má inštinktívny charakter, hoci Fromm nesúhlasí s tým, že by sa budila endogénne, spontánne a rytmicky. Budí sa len príležitostne, keď sú ohrozené životné záujmy jednotlivca alebo skupiny. Má teda životozáchovný, biologický význam. Ako vidíme, nie je vášňou, ale ani plnohodnotným, iba oslabeným inštinktom. Naproti tomu ofenzívna agresivita, tá vskutku „lorenzovská“, nebezpečná, je podľa Fromma špecificky ľudská, je vášňou alebo afektom a nemá žiaden biologický, zato však často psychologický cieľ. Človek totiž trápi, mučí a zabíja druhého pre svoje uspokojenie a občas aj s rozkošou. Nie je síce od prírody zvrátený, ale pre mnohorakosť ciest, ktorými sa v spoločnosti uberá, môže sa dostať, ako ešte uvidíme, na scestie a obrátiť sa proti druhému človeku, ba až proti sebe samému. Táto agresivita nie je teda biologicky prispôsobená, hovorí Fromm. Aj ona sa budí príležitostne, hoci môže dlhodobo a zdanlivo z neznámych príčin ovládať jednotlivca i kolektív, môže sa umelo vybičovávať, pozitívne zdôvodňovať, čo ešte znásobuje jej krutosť.

Fromm uvádza tieto dôvody proti vrozenosti deštruktívnej agresivity:

1. Ľudské skupiny sa navzájom podstatne líšia stupňom svojej agresivity.
2. Tieto stupne sa dajú vysvetliť rôznymi psychickými faktormi a rozdielmi v danej sociálnej štruktúre.
3. Stupeň deštruktivity s postupným vývojom civilizácie stúpa, a nie klesá. Podľa Fromma človek je agresívnejší vo svojej histórii než v predhistórii. Naši predchodcovia, primáty, sú síce vnútroduhovo agresívne, no nezabíjajú a nemučia sa navzájom. Zabíjanie človeka človekom je teda historický, spoločenský jav, súhlasí Fromm s Lorenzom, nevzniklo však obrátením medziduhovej agresivity dovnútra, ako tvrdí Lorenz, ale vyvolávali a vyvolávajú ho nevhodné individuálne, ale najmä spoločenské podmienky. Tak dochádza Fromm k závaž-

nému konštatovaniu, že človeka robí neľudským to, čo je v ňom ľudské, a nie zvieracie. „Človečenskosť robí človeka takým neľudským“ (1, s. 145).

Na podporu svojej teórie defenzívnej a ofenzívnej agresivity uvádza Fromm množstvo príkladov, z ktorých uvediem len niektoré, ilustrujúce zároveň jeho metódy sociálnej analýzy.

Defenzívna agresivita je teda vrodená. Aj človek je fylogeneticky naprogramovaný reagovať agresívne, keď je ohrozený jeho život, zdravie, sloboda, majetok, čiže jeho základné hodnoty; ale aj pseudohodnoty, vyvolané nesprávnym poznaním, manipuláciou a inak. Lebo to všetko patrí k človeku a vieme dobre, čo spôsobili v dejinách omyly, lži, hypertrofie a deformácie v podstate oprávnených základných ľudských záujmov. Motívov je veľa, a práve preto je človek defenzívne agresívnejší než zviera. Najväčšia časť ľudskej agresivity vôbec pripadá na konto tejto jej formy.

Aké sú to motívy?

Človek na rozdiel od zvierata predvída aj budúce nebezpečenstvá, ktoré môžu byť vymyslené fantáziou ovládanou strachom alebo skutočné. Má schopnosť dať sa prehovárať a manipulovať svojimi vodcami, podlieha propagande, sugescii, prepieraniu mozgu, úcte k autoritám, ktoré občas slepo poslúcha. Ony samy zase podliehajú svojim záujmom, psychickým, morálnym defektom, prípadne záujmom politickým, hospodárskym, povedzme priemyslu, ktorý požaduje lacnejšie suroviny, nové trhy a iné. Človek, ktorý sa vydělil z prírody, potrebuje ideový orientačný rámec, jednotlivcov a skupiny, s názormi ktorých sa identifikuje, aby nebol sám a mal sa čím riadiť. Sú nimi trieda, strana, národ, náboženstvo a mnoho iných. Ak týmto faktorom slepo podlieha, ak sú ohrozené, môže ho to vyprovokovať k agresivite na obranu jeho záujmov, niekedy síce falošných, ale pre neho vtedy skutočných. Tak vzniká tzv. konformistická agresivita.

A podobne vzniká aj tzv. inštrumentálna agresivita, ktorej cieľom nie je ničieť, ale zadovážiť si to, čo je teraz potrebné a želateľné. Je teda inštrumentom na zadováženie si čohosi. Pravda, je otázkou, čo je teraz vskutku potrebné. Ľudia v našej kultúrnej oblasti sú chtiví jedla, pitia, sexu, vlastníctva, moci, slávy. Chtivosť je jedna z najhorších vášní, odsudzuje ju mravnosť všetkých svetových náboženstiev. Je výrazom psychickej disfunkcie, prázdnoty, chýbajúceho vnútorného jadra osobnosti, hovorí Fromm. Snaha o jej ukojenie budí agresivitu, lebo nie vždy mám to, čo by som chcel mať, a musím si to zadovážiť násilím. Akokoľvek je však táto agresivita deštruktívna a krvavá, nie je vrodená a je to len zvrátená forma vrodenej defenzívnej agresivity. Človek vskutku musí jesť, piť, mať aj nejaké vlastníctvo a musí si ho brániť, ibaže je zase dezorientovaný, nevie, čo a koľko vskutku potrebuje, a nevolí vhodné prostriedky na zadovážovanie.

Najvypuklejšou formou inštrumentálnej agresivity je podľa Fromma

vojna. Veľmi často sa nevedie na ochranu skutočných životných záujmov skupiny, národa, ale z bezdôvodného strachu o ne, z mocenských ambícií vodcov, politikov, vojakov, z hospodárskych záujmov výrobcov. V ľuďoch sa vo vojne budí altruizmus, solidarita, odvaha, hrdinskosť a iné city, ktoré sa v mieri k slovu veľmi nedostávajú. A tak bojujú, zabíjajú, bojac sa propagandou satanizovaného nepriateľa, ktorý vraj pozabíja ich, ako ho nezabíjú oni. A mnohí úprimne veria, že vskutku ide o ich základné existenčné a existenciálne záujmy.

Podľa Fromma vojny sa teda nevedú z vrodenej agresivity a z tejto príčiny nemusia byť. Myslím, že súčasná vojna v Iraku to úplne potvrdzuje. Jej príčiny sú na oboch stranách dobre vystopovateľné. Irak napadol Kuvajt preto, lebo potrebuje jeho naftu, jeho bohatstvo vôbec, prístup k Perzskému zálivu a iné. Amerika a jej spojenci napadli Irak preto, lebo tiež potrebujú kuvajtskú naftu, lebo majú obavy z irackého vojenského potenciálu, z narušenia vojenskej a politickej rovnováhy na Blízkom východe a pod. Pritom Irak burcoval arabský nacionalizmus a pocit spolupatričnosti Arabov, ateista Saddám Husajn sa dovoľával Alaha ako pomocníka vo svojej svätej vojne proti satanovi Bushovi, kým spojenci hovorili o humanite, o solidarite civilizovaného sveta proti barbar-skému irackému vodcovi a aj satan Bush vzýval svojho boha na pomoc proti nemu. Ideovo sa tu teda provokovali silné a vzletné afekty a vášne ako dôsledok obrany veľmi prozaických životných, hospodárskych záujmov. Boli ohrozené „základné životné potreby“ oboch strán, čo viedlo ku krvavej inštrumentálnej agresivite — podľa Fromma jednej z mnohých foriem defenzívnej agresivity.

Fromm by teda vojnu v Iraku ľahko vysvetlil historickými okolnosťami, kým Lorenz, ako si myslím, by mal s jej inštinktívnym vysvetlením veľké ťažkosti.

Vo svojom výklade vojen bol Fromm bezpochyby ovplyvnený ich marxistickým výkladom. Pravda, bol mu cudzí vulgárnomarxistický, čisto ekonomický výklad nielen vojen, ale aj iných spoločenských javov, ktorý len minimálne, ak vôbec, rešpektoval psychické faktory človeka, povahové, charakterové, mravné, ideové a iné motivácie a už vôbec nie motivácie nevedomé. Naopak, u sociálneho psychoanalytika Fromma majú často podstatný význam.

Tieto motivácie môžu byť podľa Fromma až patologické, a to nielen u jednotlivcov, ale u celých skupín národov. Povedzme narcizmus. Tento termín prevzal Fromm od Freuda, podľa ktorého dospelý človek — narcista nachádza svoje slastné libidinózne uspokojenie len v sebe, a nie aj vo vonkajšom svete. Takto je to všeobecne u malých detí, no v ďalšom vývoji sa dieťa upína svojimi slastnými záujmami aj na vonkajší svet, kým narcistovi sa to nedarí a upriamuje sa po celý život iba na seba. Narcistu zaujíma len jeho telo, jeho city, jeho myšlienky, jeho potreby a realitu, ktorou nie je on, berie na vedomie len intelektuálne. Urážka jeho

záujmov, napríklad nevšímavosť voči nemu, nedoceňovanie, kritika a iné, budia v ňom agresivitu.

Narcista sa dostáva do konfliktu so svojím prostredím. Horšie je, keď sa narcizmus príležitostne vzbudí u celého národa, pretože podľa Freuda i Fromma nikto neprekoná svoj detský narcizmus úplne. Stačí, aby za určitých okolností vodcovia, demagógovia a iní nahovorili národu, že je existenčne a existenciálne ohrozený, zobudia v ňom skupinový narcizmus, povedzme vo forme nacionalizmu alebo konfesionalizmu, a národ je schopný vrhnúť sa na „nepriateľa“. Novoveký človek, individuum a individualista, sformovaný kapitalizmom a jeho ideovými prúdmi, stratil svoje stredoveké stavovské zaradenie, ktoré mu poskytovalo materiálnu, sociálnu a inú istotu, identitu, a hľadá ju v iných skupinách, často v národe. Keď je táto identita a s ňou základné životné hodnoty skutočne či domnele ohrozená, budia sa v ňom atavizmy z čias kmeňovej spolupatričnosti, skupinový narcizmus a iné a vzniká defenzívna agresivita.

Narcizmom vysvetľuje Fromm aj uvedený prípad Lorenzovej tety, v ktorej sa vraj endogénne, spontánne a rytmicky budila agresivita, takže každý rok prijala a prepustila slúžku. Podľa Fromma bola táto teta narcistka so sklonom využívať druhých ľudí. Predpokladala, že slúžka je jej úplne oddaná a je šťastná, že jej môže slúžiť. To sa zo začiatku mohlo aj vskutku diať a hoci slúžka mala chyby, „zaľúbená“ teta ich nevidela. Po čase obidve ochabli, slúžka vo svojej horlivosti povolila, v tete sa vzbudila zlosť a zúrivosť ako v každom „oklamanom“ narcistovi a slúžku prepustila. Tak je to často aj v manželstvách, dodáva Fromm, ibaže tu nemožno partnera tak ľahko prepustiť a urazení narcisti sa nenávidia do smrti.

Prejdem napokon k ofenzívnej agresivite. Nie je inštinktívne podmienená, nechráni základné životné záujmy človeka, hoci sa nimi môže masokovať; podmieňujú ju vášne, vyvolávané objektívnymi okolnosťami alebo subjektívnymi dispozíciami, čo všetko sa prejavuje v charaktere človeka. Jej podstatnou črtou je, že úmyselne škodí životu, predovšetkým ľudskému, a to často len pre uspokojenie, zábavu, áno, aj pre slasť a rozkoš z krutosti. Fromm ju pokladá za prejav tzv. životu nepriateľského syndrómu, kam patrí aj sadizmus, masochizmus, opäť aj narcizmus, chtivosť a iné vášne. Tá istá vášeň môže totiž slúžiť obidvom druhom agresivity, podľa toho, na čo sa zameriava. Rovnako sa defenzívna agresivita môže zvrhnúť na ofenzívnu. Pri obrane svojich životných záujmov môžem nepriateľa aj mučiť a pre uspokojenie zabiť.

Na prvom mieste treba spomenúť pomstu ako reakciu na spôsobené utrpenie. Pomsta neochraňuje životné záujmy, alebo len sekundárne. Jej špeciálnou formou je krvná pomsta, rozšírená takmer po celom svete. Poznajú ju vraj aj obyvatelia Grónska, ktorí inak nevedia, čo je vojna.

Túžba po pomste sa môže vzbudiť aj masovo. Po prvej svetovej vojne boli vraj Nemci naplnení túžbou po pomste za nespravodlivé mierové podmienky, stanovené Versailleskou zmluvou. A kresťanské cirkvi tak-

mer dvetisíc rokov živili túžbu po pomste na Židoch za údajné ukrižovanie Krista. Bol to jeden zo zdrojov antisemitizmu.

Netreba sa osobitne rozpisovať o tom, že k deštruktívnej agresivite môže viesť i závišť, podľa Fromma aj nuda, rôzne druhy frustrácie. Frustrácia má vôbec veľký podiel na budení agresivity. Človek je v podstate biofilný tvor, chce tvoriť, pomáhať druhým, byť spoločensky pozitívny. Ak sa mu to nedarí, ak sa mu v tom kladú také či onaké prekážky, je frustrovaný a agresívny a svoju tvorivú energiu obracia na ničenie.

Fromm hovorí ďalej o extatickej deštruktivite, pri ktorej sa niekto dostane do „ráže“ umelo, napríklad tancom, vzbudí sa v ňom vzdor, zúrivosť a vrhá sa na nepriateľa.

Svoju analýzu Fromma by som chcel zavŕšiť jeho poukázaním na cho-robné sklony k deštruktivite, ako sú sadizmus, masochizmus a iné. Sa-dizmus bežne znamená sexuálne týranie partnera, no Fromm tento vý-znam zase rozširuje na každú záľubu v týraní živého tvora, najmä člove-ka. Je zakotvený v charaktere určitého jednotlivca, jednotlivec má k ne-mu sklon, ktorý si priam hľadá vhodnú príležitosť a teoretické zdôvod-nenie k tomu, aby sa mohol prejaviť. Pracuje teda skoro tak, ako podľa Lorenza vrodenný inštinkt agresivity, ale s tým rozdielom, že ho nezdie-lajú všetci ľudia, ale len určité charakterové typy — defektné typy, kto-ré, sú zbavené pozitívnej tvorivej schopnosti a radosti z nej, usilujú sa získať vládu nad živou bytosťou. „Je to premena bezmocnosti na zážitok všemohúcnosti“, hovorí Fromm (1, s. 327).

Ako klinický prípad tzv. duševného sadizmu uvádza Fromm Stalina. Stalin vraj rád ubezpečoval ľudí, že sa im vôbec nič nemôže stať, a to vtedy, keď už vedel, že sú určení na likvidáciu, aby potom mohol vychut-návať ich zdesenie a bezmocnosť. Vykonštruoval obvinenia, doháňal aj vysokých funkcionárov k sebevražde a pod.

No nielen jednotlivci, ale aj masy majú sklony k sadizmu a často ho prejavujú. „Kolozeum v Ríme je fakticky jeden z najväčších pomní-kov ľudského sadizmu“, hovorí Fromm (1, s. 320).

Napokon nekrofíliu chápe Fromm zase v nesexuálnom zmysle ako schopnosť byť vášnivo priťahovaný všetkým, čo je mŕtve, zabité, čo sa rozkladá a je choré; je to vášň ničiť kvôli ničeniu, meniť živé na neživé, rozkúskovávať živé a spojené. Odhliadnuc od toho, že s nekrofíliou sa stre-távame aj masovo v rôznych podobách, ako klinický prípad tejto vášne uvádza Fromm Hitlera, ktorého analyzuje veľmi podrobne. Hitler ničil mestá, ľudí a na sklonku vojny vydal dekrét Spálená zem, v ktorom po-drobne nariadil ako treba zničiť Nemecko, ak by malo byť obsadené nepriateľom. Nezabudol nielen na plynárne, vodárne a elektrárne, ale ani na sám život, na zničenie zásob potravín, sedliackych usadlostí, na spá-lenie dobytky, na zničenie umeleckých diel a iné.

Taký je v podstate rozdiel medzi Lorenzovým a Frommovým výkla-dom ľudskej agresivity. Nemusím osobitne dodávať, že Frommove stano-visko je optimistické, že dáva človeku nádej a svetlejšiu perspektívu.

Ludská agresivita, aj defenzívna, inštinktívne podmienená, nie je ľudské fátum a aj keď táto druhá sa nedá odstrániť, dá sa umlčať, takže v ideálnom prípade sa vôbec nemusí prejavíť, ako keby neexistovala. Pravda, tento prípad je vskutku ideálny. Čo by bolo treba podľa Fromma urobiť, keby sa mal predsa len dosiahnuť? Predovšetkým odstrániť podmienky, ktoré vedú k agresivite. To znamená uspokojiť základné životné potreby, dať človeku hospodárske, sociálne istoty, vzdeláť a vychovávať ho tak, aby sa nedal manipulovať, aby rozhodoval o sebe sám, aby vedel, čo má chcieť, aby chcel „byť“ a nechcel „mať“, aby bol slobodný, tvorivý, biofilný, aby miloval druhých, aby sa vo svojom osobnom vývoji nedeformoval, ne-frustroval, aby nebol vychovávaný k narcizmu, sadizmu, aby sa teda podstatne zmenili spoločenské vzťahy, aby... Program na stá a tisícročia, dlhodobý, no v podstate azda nie nedosiahnuteľný. Človek môže podľa Fromma vo svojich dejinách veľmi blúdiť a aj blúdi, môže sa hrozne deformovať a spotvorovať, no Fromm verí, že existuje akási ideálna zdravá ľudská prirodzenosť, ktorá sa v dejinách hľadá a aj sa raz nájde. Ako vraj po čase prichádzame na to, ktorá strava nám vyhovuje a ktorá nie, tak sa vytrieďujú aj kultúrne hodnoty, ktoré nám budú len užitočné. Ide o to, nájsť v dejinách spoločnosť, ktorá bude najlepšie vyhovovať požiadavkám zdravého človeka. Každý omyl, chybný krok, je tiež krokom na ceste k nej.

LITERATÚRA

1. FROMM, E.: Anatomie der Menschlichen Destruktivität. Reinbek bei Hamburg 1977.